

Шифр «Студент»

**Формування толерантності
у студентів педагогічних університетів**

2019

Зміст

Вступ.....	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичні засади дослідження толерантності у психолого-педагогічній науці	
1.1. Стан дослідженості змісту, особливостей, видів та параметрів толерантності.....	6
1.2. Компонентна структура та функції толерантності.....	12
Висновки до першого розділу.....	16
Розділ 2. Емпіричне дослідження особливостей толерантності студентів педагогічних університетів	
2.1. Організація та особливості проведення дослідження.....	17
2.2. Емпіричне вивчення особливостей толерантності студентів.....	19
2.3. Психолого-педагогічні шляхи формування толерантності молоді.....	24
Висновки до другого розділу.....	27
Висновки.....	28
Список використаної літератури.....	30
Додатки.....	33

ВСТУП

Проблема толерантності здавна привертала увагу багатьох педагогів, оскільки педагогіка спроможна розв'язувати всі виховні завдання. Кожна людина з першого дня свого народження має у своїй поведінці, характері багато успадкованих позитивних і негативних рис. Кожна з цих рис і всі вони разом потрібні людині, дають можливість їй існувати у людській спільноті. На жодному етапі розвитку людини неможливо ліквідувати їх викорінити, знищити. Та будь-коли кожен рис можна або розвинути, або, навпаки, пригасити цивілізувати, підкорити індивідуальній волі.

Основне завдання толерантності – всебічно розвивати позитивні природні риси людини, максимально уникати негативних виховувати та гармонійний комплекс почуттів емоційної культури, позитивного характеру в толерантній свідомості поведінки. Перелік літератури з психології, свідчить про дослідження, які присвячені сутності терпимості й толерантності в суспільній свідомості й самосвідомості (В. Красиков, В. Золотухін, О. Кондаков.). Вагоме місце у дослідженнях займає вивчення толерантності щодо підходу як особистісної цінності і цінності соціокультурної системи (Н. Бенькова, С. Максименко, Л. Рюмшина, Г. Солдатова та ін.). Ще одним напрямом досліджень є вивчення толерантності до невизначеності (А. Гусєв, Є. Луковицька та ін.).

У світовій педагогіці проблеми толерантності представлена у дослідженнях стресостійкості та соціальної адаптації (С. Кобейс, Р. Раге, Т. Холмс); особливостей особистості, що самоактуалізується (А. Маслоу); механізмів і проявів агресії (А. Басс, Л. Берковіц, Х. Хекхаузен); характеристик толерантної та інтолерантної особистості (Г. Олпорт); національної, релігійної й расової нетерпимості, ксенофобії (Г. Айзенк, Т. Адорно, М. Боуен, Т. Нельсон); механізмів емпатії (Е. Еріксон, К. Роджерс); толерантності до невизначеності (С. Баднер, Д. Маклейн) тощо. Ця проблема потребує глибокого

теоретико-емпіричного вивчення, що дасть можливість розширити педагогічну площину толерантної особистості і, зможе задовольнити вимоги у розвитку толерантних стосунків людей у сучасному суспільстві.

Об'єкт роботи - толерантність як системна характеристика особистості.

Предметом роботи є детермінанти, структура та особливості прояву толерантності.

Метою дослідження є вивчення особливостей толерантності як системної характеристики особистості студентів, що дозволить здійснювати її цілеспрямоване формування.

Відповідно до висунутої мети були поставлені наступні **завдання**:

- здійснити загальний теоретичний аналіз феномену толерантності;
- підібрати комплекс методик, спрямований на дослідження толерантності як системної характеристики особистості;
- провести емпіричне дослідження, спрямоване на вивчення особливостей толерантності та окреслити психолого-педагогічні умови її цілеспрямованого формування.

Гіпотеза дослідження. Зріла толерантність – включає у себе психологічну стійкість, терпимість, компетентність у толерантній поведінці, емпатійну готовність до "іншості", а, також, систему ціннісних установок на співіснування зі світом.

Методи дослідження: *теоретичні:* аналіз, порівняння, класифікація, узагальнення, систематизація; *емпіричні:* бесіда; експрес-опитувальник «Індекс толерантності» Г. Солдатової з співавторами; методика діагностики загальної комунікативної толерантності (за В. Бойко); методика оцінки нервово-психічної стійкості (ЛВМА ім. С. Кірова); *математичної статистики* - для кількісної обробки отриманих даних.

Емпірична база дослідження. Дослідницько-емпірична робота здійснювалась на базі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. У дослідженні прийняли участь 64 студенти, віком від 20 до

21 років, які навчаються за різними спеціальностями (представники обох статей: 30 чоловічої та 34 жіночої).

Теоретичне значення дослідження полягає у розширеному аналізі підходів до концептуалізації феномену толерантності та поглибленні розуміння толерантності, як багатоаспектної, системної характеристики особистості, що має рівневу структуру детермінації: соціально-психологічну, індивідуально-психологічну та психофізіологічну.

Практичне значення одержаних результатів. Розроблено програму “Толерантність у моєму житті” (дод. А), метою якої є формування ціннісних орієнтацій, що сприятимуть розвитку толерантності студентської молоді. Уточнення структури і детермінації толерантності дозволяє здійснювати її цілеспрямоване формування та розвиток толерантних стосунків людей, забезпечуючи безпеку соціальної взаємодії у сучасному суспільстві.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та емпіричні положення й висновки дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри практичної психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка у 2017/2018 і 2018/2019 н.р., на V Всеукраїнській науково-практичній конференції: “Актуальні проблеми психології” (м. Дрогобич, 2018 р.), на Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції “Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку” (м. Переяслав-Хмельницький, 2018 р.).

Публікації. Результати дослідження викладено у 2 статтях: “Толерантність студентів як психолого-педагогічний аспект у навчальній діяльності” (Переяслав-Хмельницький, 2018, с. 182–185), “Інтегральний характер толерантності як системної характеристики особистості” (Варшава, 2018, с. 117–120), “Компонентна структура та функції толерантності” (Дрогобич, 2018, с. 94-99).

Розділ 1.

Теоретичні засади дослідження толерантності у психолого-педагогічній науці

1.1. Стан дослідженості змісту, особливостей, видів та параметрів толерантності

Толерантність є важливим аспектом для сучасної педагогіки, оскільки вивчає структуру ставлення людини до різних подій, дій, які не збігаються з її особистими думками. У словнику з етики можна знайти таке визначення: "Терпимість – моральна якість, що характеризує ставлення до інтересів, переконань, вірувань, звичок, поведінки інших людей, полягає в прагненні досягти взаєморозуміння й узгодження різних інтересів та точок зору без застосування тиску, переважно методами роз'яснення й переконання" [20, с. 312].

У науці терміни «терпимість» і «толерантність» часто-густо трактують, як синоніми. Ці слова певною мірою мають етимологічні корені. "Сучасний словник іноземних слів" містить таке визначення: "Толерантність – терпимість, терпіння, стійкість, витривалість, поблажливість до чого-небудь, здатність переносити несприятливий вплив" [23, с.715]. надає таке трактування терпимості можна детально розглянути у творчості С. Ожегова "Терпимість – терпиме ставлення до чого-небудь. Терпимий – такий, що може терпіти, з яким можна миритися, що вміє без ворожнечі, терпляче ставитись до чужої думки, характеру" [17, с. 632].

У педагогіці та психології існують багато підходів щодо розуміння сутності толерантності: *психофізіологічний, інтеракційний, диверсифікаційний, особистісний, екзистенційно-гуманістичний, соціально-психологічний, ситуаційний.*

Психофізіологічний підхід. У "Словнику практичного психолога" С. Головін дає таке визначення: "Толерантність – відсутність або послаблення

реагування на певний несприятливий фактор внаслідок зниження чутливості до його впливу. Наприклад, толерантність до тривоги проявляється в підвищенні порога емоційного реагування на загрозову ситуацію, а ззовні – у витримці, володінні собою, здатності тривалий час витримувати несприятливі впливи без зниження адаптивних можливостей" [21, с. 401–402]. "Відсутність або ослаблення реагування на будь-який несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу сприяє підвищенню стійкості до деякого несприятливого фактора" [21, с. 408]. "Здатність людського організму долати труднощі. У толерантних людей спостерігається знижена чутливість до несприятливих впливів внаслідок підвищення порога емоційного реагування на загрозову ситуацію. У проблемних ситуаціях вони проявляють витримку, не губляться й протягом тривалого часу можуть витримувати несприятливі впливи" [21, с. 398]. Згідно цих визначень про толерантність можна говорити як про психофізіологічну особливість людини. Деякі автори виходять із того, що існує природна толерантність.

Природна толерантність, на наш погляд, розвивається на основі біологічного фактору розвитку особистості. Його вплив з'ясований у численних роботах видатних психофізіологів – В. Мерліна, В. Небиліцина, Л. Собчик та ін. [13; 14; 16; 22]. В їхніх працях знаходить свій розвиток ідея про значущість вроджених якостей центральної нервової системи – людського мозку і його фізіологічних особливостей – у формуванні інтелектуальних і творчих здібностей.

Інтераційний підхід. Російські дослідники О. Асмолов, Г. Солдатова зазначають, що в науковій літературі толерантність розглядається, перш за все, як повага та визнання рівності, відмова від домінування та насильства, визнання багатовимірності та різноманітності людської культури, норм, вірувань та відмова від зведення цієї різноманітності до одноманітності чи до переважання будь-якого погляду [2; 3; 24; 25]. Толерантність передбачає готовність сприймати інших такими, якими вони є, та взаємодіяти з ними на основі згоди. Толерантність не зводиться до індиферентності, нехтування

власних інтересів. Вона передбачає взаємність та активну позицію всіх зацікавлених сторін.

Толерантність – важливий компонент життєвої позиції зрілої особистості, яка має свої цінності та інтереси й готова їх захищати, але одночасно з повагою ставиться до позицій та цінностей інших людей [25, с. 78]. В якості критеріїв *толерантності* пропонуються: рівноправ'я, взаємоповага, рівні можливості, співробітництво та солідарність у вирішенні спільних проблем тощо [33, с. 112–115]. Таким чином, толерантність розглядається як достатньо абстрактне поняття, на що вказують її критерії та соціальні показники.

Визначення толерантності О. Асмолова та Г. Солдатової збігаються. Вони вважають, що толерантність – це відмова від домінування й насильства, повага й рівність, визнання різноманіття людської культури, норм, вірувань [2; с. 25]. Російський дослідник В. Бойко вводить поняття *комунікативної толерантності*, під якою розуміється характеристика ставлення особистості до людей [5].

Методологічною основою терпимості й толерантності є *екзистенціально-гуманістичний підхід* в психології, що знайшло відображення в працях А. Маслоу [12], В. Франкла [29]. З позицій даного підходу толерантність розуміється не як непорушне правило або готовий до вживання рецепт, і тим більше не як примусова вимога під погрозою покарання, а як вільний і відповідальний вибір людини ціннісного толерантного ставлення до життя. Терпимість – це один з можливих шляхів особистості, яка знаходиться в процесі самоактуалізації, особливо, коли йдеться про самоактуалізацію як про можливість вибору, особистісного зростання, можливість приймати себе й інших людей такими, якими вони є, можливість встановлення з оточуючими доброзичливих особистих стосунків.

Надати допомогу іншій людині, зокрема у вирішенні виникаючих у неї проблем, можна не директивно, а спираючись на прагнення людини до свободи та позитивних змін. Це становиться можливим завдяки безумовному прийняттю людини, емпатійному розумінню й конгруентності, в результаті чого

стимулюється тенденція особистості до самоактуалізації, реалістичного уявлення про себе, вирішення протиріч між "реальним Я" та "ідеальним Я", і, відповідно, більш терпимому ставленні до себе й оточуючих [31, с. 109].

Диверсифікаційний підхід веде мову про те, що толерантність пронизує всі сфери соціального й індивідуального життя людини, є важливим виміром практично будь-якого психологічного процесу й стану, одним із ключових «екзистенціалів» людського життя.

З усвідомлення різноманіття видів і форм толерантності стає ясно, що навряд чи коректно вести мову про "толерантну (інтолерантну) особистість" як таку – точніше буде говорити про рівень або ступінь прояву толерантності (інтолерантності), про варіанти й форми, про ті чи інші акценти і аспекти застосування принципів толерантності в конкретних ситуаціях. Можна також говорити про певну динаміку в розвитку толерантності й виділяти кілька фаз становлення толерантності [27, с. 111–112].

До іншого напрямку диверсифікованості можна віднести багатоаспектність і неоднорідність психологічного змісту толерантності. Серед пріоритетних напрямів її дослідження можна виділити основні, найбільш важливі виміри *толерантності: когнітивний, емоційний та поведінковий*.

Особистісний підхід. Основний зміст особистісного виміру толерантності містить у собі насамперед відповідну ціннісно-смыслову систему – у якій центральне місце займають цінності поваги людини як такої, цінності прав і волі людини й рівноправності людей стосовно базових питань, до вибору світогляду й життєвої позиції, цінність відповідальності за власне життя й визнання такої за кожною людиною, інші цінності демократичного громадянського суспільства [19]. Такий підхід представляється перспективним, тому що дозволяє зрозуміти внутрішні механізми прояву толерантності й в інших вимірах.

Інша традиція розгляду толерантності як особистісного початку була закладена у відомій концепції "авторитарної особистості" Т. Адорно [1], а також пов'язаних з нею теорії Е. Фромма [30].

Толерантність та інтолерантність – це ставлення, а характер небайдужості визначається характером оцінок. Толерантність та інтолерантність є взаємозворотніми поняттями: чим більше індивід толерантний, тим він менш інтолерантний. Як особливе відношення, толерантність та інтолерантність формуються на основі оцінки об'єкта чи індивіда, завдяки постійному зв'язку з об'єктом чи індивідом. Отже, справедливою є формула: зв'язок – оцінка – відношення – поведінка (намір), толерантна чи інтолерантна.

Толерантність як ставлення породжує довіру, готовність (установку) до компромісу (співробітництва), радість, комунікабельність, дружелюбність. ІнтOLERантність як ставлення виявляється у негативізмі, недоброзичливості, негативних емоціях – гніву, досаді, ворожості. Толерантність – здатність індивіда сприймати без агресії думки, що відрізняються від власних, а також особливості поведінки та зовнішності інших індивідів [19, с. 145].

Вчення про толерантність І. Гриншпуна поєднує засади як інтеракційного, так і особистісного підходу. "Толерантність означає наявність певного буттєвого простору, в межах якого людина відкрита для взаємодії зі світом без втрати почуття збереження власного Я" [10, с. 34]. Розглядаючи толерантність як характеристику індивіда, важливо зазначити її багатоаспектність і багатомірність.

Соціально-психологічний підхід. На думку В. Москаленко, соціально-психологічне розуміння толерантності передбачає терпимість до різних думок, неупередженість в оцінці людей і подій. У структурі феномену толерантності особистості можна виділити два компоненти: *сенсуальну та диспозиційну толерантність особистості* [15, с. 321].

Сенсуальна толерантність пов'язана зі стійкістю особистості до впливів середовища, з послабленням реагування на якийсь несприятливий фактор за рахунок зниження чуттєвості. В основі *диспозиційної толерантності* лежить принципово інший механізм, який забезпечує терпимість особистості у взаємодії з середовищем. Мова йдеться про готовність особистості до терпимої реакції на середовище [18, с. 112].

Ситуаційний підхід. Останнім часом в літературі описується *фрустраційна толерантність* як здатність протистояти різного роду життєвим труднощам без втрати психологічної адаптації. В її основі лежить здатність адекватно оцінювати реальну ситуацію і можливість передбачити вихід з даної ситуації [19, с. 175].

Підсумовуючи вищезазначені підходи щодо розуміння сутності толерантності можна побачити, що використання дефініції “толерантність” в психології орієнтує на два розуміння: 1) як позначення індивідуальної властивості (стабільної або ситуативної), що полягає у здатності до збереження саморегуляції при впливах факторів середовища, котрі викликають фрустрацію; 2) як позначення здатності до неагресивної поведінки стосовно іншої людини на основі відкритості у відносній незалежності від дій іншого. У першому випадку акцент робиться на здатності до самозбереження, у другому – на готовності до взаємодії. Проте, на нашу думку, доцільно розглядати толерантність в більш широкому діапазоні: від її розуміння як нервово-психічної стійкості до її оцінки як морального імперативу особистості.

Отже, найбільш загальне визначення толерантності, на нашу думку, дає Г. Солдатов : "Толерантність – це інтегральна характеристика індивіда, що визначає його здатність у проблемних і кризових ситуаціях активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем з метою відновлення своєї нервово-психічної рівноваги, успішної адаптації, недопущення конфронтації й розвитку позитивних взаємин із собою й з навколишнім світом" [26, с. 43].

Звичайно, толерантність повинна мати свої межі. Є інші твердження, які ми приймаємо без будь-яких обмежень, абсолютно спокійно, а є думки, відмінні від наших, до яких ми непримиренні. Неможна однозначно стверджувати, що більш високий рівень толерантності завжди кращий. Є сенс прислухатися до тих, хто ставить проблему меж толерантності [19]. Надмірне, неадекватне обставинам підвищення толерантності (як виражаються деякі соціологи – «толерантність без берегів») може вести до ослаблення опірності й збільшення уразливості людини, зниження її диференціальної чутливості (у

широкому сенсі), і навіть більш того – до виникнення погроз для індивідуальності, ідентичності тощо. Усе це вимагає досить обережного, диференційованого відношення до питань практичного застосування принципів толерантності в безпосередньому міжособистісному спілкуванні. Тому, має право на існування й *інтолерантність*, оскільки вона враховує як індивідуальні прояви окремої людини, так і особливості конкретної ситуації.

На основі проведеного аналізу виділено декілька видів толерантності особистості, а саме: *міжособистісну, соціальну, соціально-психологічну, етнічну, комунікативну, політичну та інші*. Систематизація джерел дали змогу виявити такі складові толерантності: *психофізіологічну, когнітивну, емоційну, поведінкову, особистісну*.

1.2. Компонентна структура та функції толерантності

Закордонні і вітчизняні праці з проблеми толерантності свідчать про неможливість дати однозначну характеристику цьому феномену, зосередити в конкретній тематиці. У педагогічному аспекті поняття толерантності не розглядається в одній площині – його зміст не може базуватися на окремій властивості, показнику, характеристики.

Толерантність – це складний, багатоаспектний і багатокомпонентний феномен, що має кілька ліній прояву й розвитку. Такі характеристики толерантності як складність, багатокомпонентність, подвійна обумовленість (біологічне – соціальне) дають змогу: *по-перше*, вважати толерантність системним об'єктом вивчення; *по-друге*, вимагають застосування системного підходу щодо дослідження цього явища. Сутність системного підходу полягає в тому, що він є методологічною орієнтацією в діяльності, за якої об'єкт пізнання розвивається як система [2, с. 11].

Багато вчених вважають, що основою толерантності може бути названа *гнучкість (дивергентність) мислення* [2; 19; 25], що певною мірою змістовно співставляється з когнітивною складністю у вказаних вище сприятливих для толерантності аспектах. Дивергентне мислення, яке принципово відрізняється

від конвергентного, визначається Дж. Гілфордом як "тип мислення, що йде в різних напрямках", а не спрямоване на пошук одного вірного рішення [9, с. 123]. Такий тип мислення допускає альтернативність шляхів розв'язання проблеми, приводить до несподіваних висновків і результатів.

Отже, одним з найбільших показових когнітивних індикаторів толерантності може бути дивергентне мислення, що пов'язане з прийняттям різних поглядів, творчістю, позитивним сприйняттям розбіжностей і гнучкістю категоризації людей і явищ за тими чи іншими ознаками.

Емоційний компонент толерантності є особливо важливим у формуванні спільності чи роз'єднаності (навіть до нетерпимості) співрозмовників [4, с. 11].

У складовій емоційного компонента може бути названа *емпатія*. Основною функцією в емпатії в системі толерантності є компенсація розбіжностей між співрозмовниками в когнітивній або поведінковій площинах. Оскільки, емпатія розглядається як специфічна форма відображення об'єктивної реальності, якою є внутрішній (суб'єктивний) життєвий світ іншої людини та складна психологічна система забезпечення Я-Ти-зв'язку (М. Бубер), системоутворювальну функцію де виконує діалогічність свідомості людини, то саме адекватність такого відображення зумовлює розуміння і прийняття Іншого.

Одним із чинників толерантності можна вважати рівень розвитку *емоційного інтелекту*. Вміння розуміти і керувати власними і чужими емоційними станами, безумовно, має відігравати свою роль як у збереженні емоційної рівноваги, позитивного характеру діяльності, так і у встановленні гармонійних, продуктивних стосунків з іншими. Поняття емоційний інтелект як таке з'явилося у перебігу завдяки працям Г. Гарднера [32, с. 213].

Найбільшою частиною "айсберга толерантності" є *поведінковий компонент толерантності*, і привертає особливу увагу – як при діагностиці, так і при навчанні. До поведінкової толерантності належить велика кількість конкретних умінь і здібностей [6, с. 105]:

- здатність до толерантного висловлення й відстоювання власної позиції як погляду (Я-Висловлювання тощо);

- готовність до толерантного ставлення до висловлювань інших (сприйняття думок і оцінок інших людей як вираження їх позиції, що має право на існування – незалежно від міри розбіжності з власними поглядами);

- здатність до "взаємодії різномислячих" і вміння домовлятися (узгоджувати позиції, досягати компроміс і консенсус);

- толерантна поведінка в напружених й ексквізитних ситуаціях (при відмінностях в поглядах, зіткненні думок або оцінок) [6, с. 104-107]. Останнє заслуговує на особливу увагу, тому що у всіх вимірах саме такі межові ситуації значимих зустрічей з іншими є показниками толерантності.

Отже, дивергентне мислення, емпатія, і, більш широко, емоційний інтелект, низка поведінкових умінь і здібностей можуть трактуватися як важливі когнітивні, емоційні складові та передумови толерантності.

Про необхідність системного розгляду толерантності особистості як багаторівневої характеристики, що включає психофізіологічні, індивідуально-психологічні та психологічно-соціальні складові наголошує українські дослідники М. Мельничук та В. Павленко [19]. Вчені запропонували своє бачення теоретичної моделі рівнів детермінації толерантності та її структурних елементів (рис.1.1).

Науковці стверджують, що в залежності від рівня розвинутості кожної складової системи змінюється і рівень його домінування, що в свою чергу приводить до перетворення всієї системи й утворення трьох основних типів толерантності. Умовно можна дати їм такі визначення: толерантність – прийняття; толерантність – поблажливість; толерантність – витривалість. Кожна складова толерантності характеризується відповідними ознаками, які залежать від рівня вираженості компонентів, що входять до складу толерантності як системи [19, с. 134–135].

Рис. 1.1. Теоретична модель рівнів детермінації толерантності та її структурних елементів

Проаналізувавши низку досліджень, ми виділили такі функції толерантності: 1) *інформаційна функція* – сприяє фіксуванню у свідомості людини інформації про основні факти, поняття, що розкривають сутність толерантності як якості гуманної особистості; 2) *функція розуміння* – реалізується в сприйнятті й у взаємному розумінні людиною намірів, установок, переживань, станів іншої людини; 3) *емотивна функція* – визначає емоційне сприйняття людини, а також зміну з його допомогою власних переживань і станів; 4) *значеннєва функція* – обумовлює усвідомлення й прийняття толерантності як якості гуманної особистості; 5) *регулятивна функція* – реалізується в регуляції людиною власних дій.

У результаті проведеного структурного та функціонального аналізів компонентного складу толерантності можна зробити висновок, що загальною її функцією є функція інтеграції цього складу, що охоплює і психіку, і сому (з домінуванням психіки), у проміжках часу між двома послідовними, значущими для суб'єкта змінами зовнішнього або внутрішнього середовища. Ця загальна функція толерантності (за правилами системного аналізу) забезпечує реалізацію двох протилежних функцій – відображення та регулювання.

Підсумовуючи вищесказане можна запропонувати модель етапів становлення толерантності. Якщо ознаки, які входять до «толерантності-витривалості», передують її розвитку, а ознаки «толерантності-поблажливості» характеризують початковий етап її становлення, то ознаки «толерантності-прийняття» відображають її у всій повноті. Ієрархія структурних елементів толерантності дозволяє верхнім (пізнішим) складникам виконувати регулюючу функцію відносно нижніх. Так людина, яка має ціннісні орієнтації на доброту, гуманність може компенсувати недостатню психофізіологічну стійкість.

У реальних умовах життєдіяльності вираження вказаних ознак може варіюватися і з'єднуватися залежно від обставин діяльності і умов, в яких знаходиться людина. У той же час даний підхід можна використовувати як певну модель для дослідження вираженості (становлення) або типу толерантності, щоб зрозуміти, якою мірою вона представлена в індивідуальності тієї або іншої людини.

Висновки до першого розділу

Системний характер толерантності особистості як багаторівневої характеристики включає психологічно-соціальні, індивідуально-психологічні та психофізіологічні складові і передумови, які здебільшого віддзеркалюються у таких феноменах і якостях, як ціннісні орієнтації, емпатія і емоційний інтелект, дивергентне мислення, певні поведінкові патерни і нервово-психічна стійкість. Вказані складові толерантності дозволяють охопити ціннісно-сміслові, когнітивні, емоційні, поведінкові та психофізіологічні аспекти цього системного феномену.

Науковці стверджують, що в залежності від рівня розвинутої кожної складової системи змінюється і рівень його домінування, що в свою чергу приводить до перетворення всієї системи й утворення трьох основних типів толерантності. Умовно можна дати їм такі визначення: толерантність – прийняття; толерантність – поблажливість; толерантність – витривалість.

Розділ 2.

Емпіричне дослідження особливостей толерантності студентів

2.1. Організація та особливості проведення дослідження

Дослідження толерантності особистості було проведено у жовтні – грудні 2017/2018 н.р. Респонденти – студенти четвертих курсів Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, віком від 20 до 21 років, які навчаються за різними спеціальностями. Обсяг вибірки – 64 особи. Група студентів мала однаковий вік та рівень освіти. До неї увійшли представники обох статей (30 чоловічої та 34 жіночої).

Дослідження проводилось окремо у кожній із студентських груп різного напрямку підготовки. Добір контингенту досліджуваних був обумовлений кількома факторами.

З одного боку, згідно з логікою нашого дослідження, бажано, щоб контингент досліджуваних мав достатній рівень сформованості компонентів трьох основних рівнів організації суб'єкта толерантності – психофізіологічного, психологічного, соціально-психологічного.

Традиційно юнацький вік вважається одним з найважливіших періодів в онтогенезі особистісних структур людини. Необхідно відмітити, що в сучасній вітчизняній психології виконано багато досліджень, які присвячені різним психологічним аспектам особистісного розвитку студентів [7; 8].

Студентський вік – особливий період психічного розвитку. Завдяки відносному спокою у фізичному розвитку в цей час інтенсивно розвивається внутрішній світ людини. Якісний стрибок відбувається у мотиваційно-смісловій сфері особистості, у самосвідомості, в емоційно-вольовій сфері. Інтереси, прагнення, установки у студентському віці конкретизуються і, що особливо важливо, закріплюються у реальних діях та вчинках. Цей вік характеризується як «стійко концептуальна соціалізація, коли виробляються

стійкі властивості особистості», стабілізуються всі психічні процеси, особистість набуває вираженого характеру [7, с. 5].

А. Дмитрієв, І. Кон, В. Лисовський відмічають, що студентству властиві відносно високий освітній рівень, активне засвоєння культури, розвиток пізнавальної мотивації, підвищена потреба в комунікації, соціальна активність [11, с. 124]. Таким чином, з огляду на сформованість компонентів трьох основних рівнів організації суб'єкта толерантності юнацький вік є оптимальним для вивчення толерантності як системного явища.

З другого боку, студентство – це період розвитку, який в найбільшому ступеню виявляє залежність від конкретних історичних умов. В умовах нестабільності сучасного суспільства, глобальності криз та катаклізмів економічної, політичної, біологічної та психологічної природи виникає напружена та складна соціальна ситуація розвитку. Студенти найбільш гостро та безпосередньо реагують на зміни, що відбуваються, найбільш сензитивні до трансформацій ціннісних орієнтацій та смислоутворюючих життєвих установок.

Таким чином, з огляду на вищезазначене, ми вважаємо, що саме досліджувані юнацького віку є оптимальним контингентом для вивчення толерантності як системного явища.

Власне емпірична частина нашого дослідження проводилась у III етапи з кожною групою окремо:

I етап. У відповідності з процедурою групового опитування кожен студент отримав бланк обраних нами методик. Студенти знайомились із інструкцією та записували відповіді у бланки.

II етап полягав в узагальненні отриманих даних у зведені таблиці показників дослідження толерантності особистості.

III етап. Аналіз отриманих результатів. У наступному параграфі отримані дані розглянуто детально, а зараз опишемо використані нами методики.

Методика "Експрес-опитувальник "Індекс толерантності" була розроблена для діагностики загального рівня толерантності групою психологів

центра «Гратіс». В її основу ліг вітчизняний та зарубіжний досвід (Солдатова, Кравцова, Хухлаєв, Шайгерова, 2002).

Методика діагностики загальної комунікативної толерантності, запропонована В. Бойко дозволяє діагностувати толерантні та інтолерантні установки особистості, які проявляються в процесі спілкування.

Методика "Опитувальник оцінки нервово-психічної стійкості (ЛВМА ім. С. Кірова)" розроблена в Ленінградській військово-медичній академії ім. С.М. Кірова.

2.2. Емпіричне вивчення особливостей толерантності студентів

Розпочнемо наш аналіз із розгляду описової статистики узагальнених і ключових для нашого дослідження характеристик, що вивчаються. Це дозволить охарактеризувати нашу вибірку за цими шкалами, а також буде слугувати основою для більш глибокого розуміння результатів. Звернемося до опису шкал методики "Індекс толерантності" та методики В. Бойка. Отримані середньостатистичні дані відображені у табл. 2.1.

Таблица 2.1

Результати дослідження студентів за методикою "Індекс толерантності"

Шкали	Середнє значення	Станд. відхилення	Мінімум	Максимум
індекс толерантності	80,87	11,070	57	111
етнічна толерантність	26,05	5,222	12	41
соціальна толерантність	27,56	4,420	10	39
особистісна толерантність	27,44	4,664	8	40

Середнє $\pm$ стандартне відхилення узагальненої шкали "Індекс толерантності" дорівнює $80,87 \pm 11,070$. Це говорить про середній рівень вираженості відповідної якості у наших респондентів. При цьому переважній

більшості вибірки і є притаманним саме цей середній рівень, а не низький і високий діапазони шкали: низькі значення толерантності (до 60) мають 10,4% вибірки, тоді як високі (від 100) – лише 5,6%. Діапазон значень шкали варіює від 57 до 111: серед студентів не зустрічаються випадки вираженої інтолерантності за шкалою, але і виразність шкали понад 75% від максимально можливої зустрічається нечасто (як вже говорилося, лише 5,6% загальної вибірки). Середні значення та відхилення шкал "етнічна толерантність", "соціальна толерантність", "толерантність як риса особистості" є такими: $26,05 \pm 5,222$; $27,56 \pm 4,420$; $27,44 \pm 4,664$ відповідно. Враховуючи більшу кількість пунктів субшкали "соціальна толерантність" (8 проти 7 в кожній іншій субшкалі), вона є найменш варіативною та найменш вираженою: у відсотках від абсолютної вираженості шкали середні значення трьох субшкал є 62%, 57,4%, 65,3% відповідно. Найбільш вираженою із трьох шкал є толерантність як риса особистості, хоча середні значення усіх трьох показників припадають на середній діапазон.

Перейдемо до розгляду методики В. Бойка. Середнє $\pm$ стандартне відхилення узагальненої шкали дорівнюють $51,49 \pm 20,351$ (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Результати обстеження респондентів за методикою В. Бойко

ШКАЛИ	Середнє значення	Стд. відхилення	Мінімум	Максимум
я як еталон	5,13	3,129	0	15
категоричність	6,73	3,233	0	15
невміння приховувати почуття	6,58	3,261	0	15
прагнення переробити	5,73	3,385	0	15
прагнення підігнати	5,92	3,054	0	15
невміння вибачати	5,73	2,992	0	15
нетерпимість	4,27	2,997	0	15
невміння пристосовуватися	5,53	2,808	0	15
Всього за методикою Бойко	51,49	20,351	16	105

Якщо звернутися до аналізу субшкал методики, то бачимо, що найбільш виразними проявами інтолерантності у наших студентів є категоричність (середнє $\pm$ стандартне відхилення дорівнюють $6,73 \pm 3,233$) та невміння приховувати почуття ($6,58 \pm 3,261$), а найменш – нетерпимість ($4,27 \pm 2,997$) і невміння пристосовуватися ($5,53 \pm 2,808$). В цілому, середні за субшкалами методик потрапляють у діапазон 28 – 45% від максимально можливого.

Таким чином, наші студенти не є занадто інтолерантними. При цьому певна відсутність таких базових для толерантності характеристик як неупередженість, прийняття різних субкультур компенсується загальною увагою до почуттів і дій інших, вмінням адаптуватися до оточуючих. Крім того, аналізуючи отримані дані, ми звернули увагу на те, що методикою "Індекс толерантності" студентки дещо перевищують студентів за усіма шкалами опитувальника та мають нижчі показники за більшістю шкал комунікативної інтолерантності, за винятком субшкал "прагнення переробити", "прагнення підігнати" та "невміння вибачати".

За результатами шкали "категоричність" у хлопців значно вищі показники, тобто, юнаки перевищують дівчат за рівнем власної категоричності, наявності певних жорстких установок до тих чи інших груп людей, нетерпимості до певних розбіжностей між різними людьми. Для оцінки психофізіологічного рівня толерантності ми скористалися методикою "Опитувальник оцінки нервово-психічної стійкості (ЛВМА ім. С. М. Кірова)". Отримані дані відображені у таблиці 2.3.

Таблиці 2.3.

**Оцінки психофізіологічного рівня толерантності за методикою
"Опитувальник оцінки нервово-психічної стійкості"**

Шкала методики	Середнє значення	Станд.	Мінімум	Максимум
НПС	23,41	8,623	5	46

Для шкали нервово-психічної стійкості середнє $\pm$ стандартне відхилення дорівнює $23,41 \pm 8,623$. Діапазон значень показника варіює від 5 до 46. Ці дані свідчать про в цілому задовільну нервово-психічну стійкість. Проте, можна відмітити, що викликають стурбованість достатньо велика кількість відповідей з результатами нижче середнього, що може свідчити про незадовільний стан нервово-психічної стійкості з високою вірогідністю нервово-психічних зривів. 25 % респондентів, а це досить високий відсоток тих, хто може мати певні поведінково-психологічні чи неврологічно-психіатричні проблеми.

Перейдемо до розгляду ціннісних орієнтацій за методикою Ш. Шварца (див. описову статистику у табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Описова статистика цінностей

Цінності	Середнє	Стд. відхилення	Мінімум	Максимум
конформність 1	4,1538	,91789	1,30	6,50
конформність 2	2,298	1,1448	-,5	5,7
традиції 1	3,338	,9986	,6	5,8
традиції 2	1,934	1,2242	-1,0	5,6
доброта 1	4,639	1,2242	,8	6,6
доброта 2	3,212	1,5551	,0	6,0
універсалізм 1	4,416	1,4241	,8	6,5
універсалізм 2	3,843	1,7128	,3	6,1
самостійність 1	4,149	,9048	1,2	6,0
самостійність 2	2,789	,7282	1,0	4,6
стимуляція 1	3,239	1,1383	,0	6,0
стимуляція 2	2,277	,9868	-,7	5,4
гедонізм 1	3,798	1,4736	-,3	7,0
гедонізм 2	2,411	1,3916	-1,0	6,1
досягнення 1	4,001	1,3101	,8	6,8
досягнення 2	2,519	1,2702	-,3	6,0
влада 1	2,947	1,6394	,3	6,2
влада 2	1,574	1,5126	-,7	6,0

Опишемо нормативний і поведінковий рівні цінностей. Нормативні цінності є ідеалами особистості, її переконаннями, що проте не завжди

знаходять свій прояв на рівні реальної поведінки. Середні значення (що є зіставними величинами) за цінностями варіюють від 2,947 до 4,639; стандартні відхилення – від 0,9048 до 1,6394. Діапазон значень шкал варіює від -0,3 до 7.

Влада, стимуляція та традиції (у порядку збільшення важливості) є найменш важливими у ціннісно-смысловій сфері наших досліджуваних, тоді як *доброта, універсалізм і конформність* – найбільш важливими (у порядку зменшення важливості).

Таким чином, наші студенти орієнтовані на вищі цінності, гуманістичне сприйняття та ставлення до людини, повагу до встановленого порядку, старших, що, проте, контрастує з меншою увагою до традицій, віри та простого адаптування до оточення. Найбільш однорідна у вибірки важливість таких цінностей, як самостійність, конформність і традиції (тобто саме ці цінності оцінюються найбільш однаково), а найбільш варіюють такі показники, як влада, гедонізм й універсалізм. Цікаво, що влада і гедонізм є певною мірою амбівалентними цінностями у нашому суспільстві, про що говорить досить високий рівень їх варіативності на тлі не самих високих середніх.

Перейдемо до *поведінкового рівня цінностей*. Середні значення за цінностями варіюють від 1,574 до 3,843; стандартні відхилення – від 0,7282 до 1,7128. Діапазон значень шкал варіює від -1 до 6,1. *Влада, традиції та безпека* (у порядку збільшення важливості) є *найменш важливими* у ціннісно-смысловій сфері наших досліджуваних, тоді як *універсалізм, доброта та самостійність* – *найбільш важливими* (у порядку зменшення важливості).

Таким чином, з нормативним рівнем співпадає по дві цінності з найбільш і найменш важливих. Це підтверджує гуманістичну орієнтацію наших респондентів, а також меншу роль влади та традицій. Певною мірою це обумовлено юнацьким віком студентів. Найбільш однорідна у вибірки важливість таких цінностей, як самостійність, безпека та стимуляція, а найбільш варіюють універсалізм, доброта й влада. Тобто дві найбільш важливі та найменш значуща цінність є ще й такими, що найбільш варіюють, тобто є різноманітно вираженими у наших респондентів.

Широке охоплення різних рівнів виразності складових толерантності, краще розуміння розподілу кожного показника дозволяє звернутися до подальшого аналізу шляхів формування толерантності молоді.

2.3. Психолого-педагогічні шляхи формування толерантності молоді

Результати нашого дослідження вказують на потребу підвищення рівня реальної толерантності студентів. Варто розуміти: для того, щоб бути толерантним, слід переглянути власні життєві принципи. Тільки та людина є толерантною, яка може уявляти себе на місці інших людей, відчувати те, що почувають вони. Толерантність проявляється у бажанні підтримати, допомогти, не бути осторонь. Якщо людина здатна почувати страх, біль, сором інших, вона не може бути агресивною, а значить, нетерпимою. І навпаки, інтолерантна особистість переконана в тому, що її погляди, спосіб життя, манера поведінки тощо є кращими, ніж у інших. Вона егоїстична, сконцентована переважно на собі та своїх інтересах, вимоглива, схильна до невиправданої моралізації. Більш того, в інтолерантному суспільстві вплив однієї людини на інших асоціюється із здатністю підкоряти людей своїй волі та владі.

Толерантна чи інтолерантна поведінка характерна не тільки для окремих особистостей, а й для окремих груп людей. І тут дуже важливий вплив на молодь має оточення, в якому вона знаходиться. Якщо друзів людина обирає собі сама, то те ж саме не можна сказати про оточення у вищому навчальному закладі чи школі, в якому вона проводить у молоді роки більшість свого часу. *Викладачі - це певна модель, відповідно до якої молодь формує своє розуміння світу дорослих особистостей, їх спілкування, взаємодію.* В толерантному колективі викладачів, якому властива атмосфера поваги, доброзичливості, уважного ставлення як до колег, так і учнів, студентів, стає можливою підготовка молоді до безконфліктного, толерантного спілкування взагалі і професійного зокрема. *У формуванні толерантного простору велику роль відіграє керівник освітнього закладу.*

Проблему толерантності можна віднести до виховної проблеми. “Педагогіка співпраці” та “толерантність” – це поняття, без яких неможливі будь-які перетворення в сучасній освітній системі. Можна сказати, що толерантність – це сучасна основа педагогічного спілкування вчителя й учня, викладача та студента. Тому, шлях до толерантності і повинен бути зароджений ще в теренах підготовки у вищому педагогічному навчальному закладі у сьогоdnішнього студента, а завтрашнього вчителя. Для того, щоб змінювати інших, необхідно змінити, перш за все, самого себе. Якщо педагог має високий рівень толерантності, то він є впевненим, відкритим, недирективним, доброзичливим у ставленні до учня та студента і виступає в ролі наставника, а у ставленні до колег – у ролі радника.

За умілих дій працівників освіти у колективі можна сформувати установку на *толерантність шляхом умілого вибору варіативних методів навчання*. Вони повинні активізувати розвиток толерантності серед молоді, зокрема комунікативної. *Викладачам необхідно вести будь-який урок у полілозі, прислухатися до думок студентів, учнів, поважати їхні погляди і привчати до цього їх однокурсників, однокласників.* У сфері полілогічного спілкування особливе місце займає *дискусія*, яка є незамінною складовою навчання у закладах освіти. Успіх полілогу забезпечується за умов готовності аудиторії до толерантного сприйняття думок інших, уміння проголошувати власну позицію спокійно, без пафосу, коректно, не ображаючи інших учасників розмови, наявності доброзичливого ставлення мовців один до одного, створення викладачем сприятливої атмосфери в аудиторії тощо.

Методологічне підґрунтя педагогіки толерантності є надзвичайно широким. Його можна екстраполювати на різні види професійної підготовки майбутніх фахівців, у тому числі і на гуманітарну. Це надасть змогу ефективніше реалізувати потенціал окремих дисциплін у поетапному формуванні комунікативної толерантності студентів. У процесі вивчення таких гуманітарних дисциплін, як “Історія України”, “Основи педагогіки та

психології”, “Етика та естетика”, “Релігієзнавство”, “Філософія” і т.п., можна ефективно формувати риси толерантої особистості.

Результати нашого дослідження вказують на те, що системоутворюючим чинником толерантності як системної характеристики особистості студентів, є ступінь розвитку і сформованості соціально-психологічного рівня функціонування людини, а саме певних ціннісних орієнтацій, що обумовлює та детермінує, перебудовує під себе інші рівні детермінації толерантності. Отримані результати відкривають такі перспективи підвищення реальної толерантності студентів, як практична робота з переходу їх знань та уявлень про "правильне" у реальні мотиви та установки, що керуватимуть справжніми діями та ставленням до людей у конкретних життєвих ситуаціях, підвищення рівня особистісної зрілості, орієнтація на конструктивні шляхи розв'язання проблемних ситуацій, викриття недоліків егоцентричної орієнтації, прагнення домінування.

Програма тренінгу розвитку толерантності, на нашу думку, повинна ґрунтуватися на основних положеннях гуманістичної психології, відповідно до якої особистість розглядається як суб'єкт, наділений активністю та здатний здійснювати вибір, керувати власним життям. Більш докладний опис програми тренінгу поданий нами у додатках А.

Варто зауважити, що особливо важко формується толерантність до „іншого”, коли мова йде про *етнічні, національні та релігійні відмінності*. Толерантна людина ніколи не буде принижувати, дискримінувати чи насміхатися. Адже, "інший" - це не значить „поганий”, „неприйнятний” або „чужий”, хоча й може бути в чомусь незрозумілим, новим. Тому, одним із найважливіших кроків у процесі формування толерантної свідомості має бути психологічне перетворення „чужого” на „іншого”. І не просто „іншого”, а саме тим і цікавого. Одним з педагогічних шляхів наближення до „чужого” світу „інших”, на наш погляд, є *обов'язкове знайомство з національним світом народів, розвиток поваги до їх мови, культури, історії*.

Виховання молоді у дусі толерантності – дуже важливий напрям формування їхньої соціальної компетентності. Таке виховання має принести багато користі суспільству, але, на нашу думку, за певних умов:

1. Дотримання пріоритетів національних культурних і світоглядних цінностей.
2. Виховання поваги не лише до представників інших рас, народів, релігій і культур, але й до титульної нації.
3. Всіляке сприяння інтегруванню дітей із родин, що прибули до України на постійне місце проживання, до українського суспільства та виховного простору загальноосвітнього навчального закладу з обов'язковим дотриманням при цьому принципів доступності, гуманізму й наступності.

Якщо ж зазначені умови не будуть враховуватися освітянами, працівниками культури нас чекатимуть невдачі та проблеми. Усе це вимагає досить обережного, диференційованого ставлення до питань практичного застосування принципів толерантності в безпосередньому міжособистісному спілкуванні. Тому, має право на існування й *інтолерантність*, оскільки вона враховує як індивідуальні прояви окремої людини, так і особливості конкретної ситуації.

Висновки до другого розділу

Емпіричне дослідження показало, що рівень сформованості толерантності серед молоді є недостатнім, тому є актуальною робота над його підвищенням. Нами було розглянуто основні шляхи формування толерантної поведінки серед молоді, яка включає в себе різноманітні грані міжособистісних стосунків. А, тому і робота з формування толерантної свідомості у студентів і учнів також повинна бути багатогранною й різноспрямованою. Розгляд проблеми формування рис толерантності вказує на її складність, наголошує на великій ролі та значному впливі викладачів та батьків. Завдання кожного - домогтися того, аби толерантність стала основою світогляду кожної сучасної людини, як молодого покоління, так і його вчителів.

Висновки

Проведене дослідження дозволило підсумувати основні підходи щодо розуміння сутності толерантності. У психолого-педагогічній науці використання дефініції “толерантність” орієнтує на два розуміння: 1) як позначення індивідуальної властивості (стабільної або ситуативної), що полягає у здатності до збереження саморегуляції при впливах факторів середовища, котрі викликають фрустрацію; 2) як позначення здатності до неагресивної, конструктивної поведінки стосовно іншої людини на основі відкритості у відносній незалежності від дій іншого. У першому випадку акцент робиться на здатності до самозбереження, у другому – на готовності до взаємодії.

Враховуючи інтегральний характер толерантності як системної характеристики особистості, виокремлено три її складові аспекти: соціально-психологічний, індивідуально-психологічний та психофізіологічний. Системну структуру феномену толерантності складають на соціально-психологічному рівні – прийняття, на індивідуально-психологічному – поблажливість і на психофізіологічному – витривалість. Кожен з трьох рівнів системи толерантності, маючи свої критерії, повинен мати і свої особливі закономірності перебігу. Не дивлячись на взаємозв'язок та взаємообумовленість рівнів, можливі різноманітні варіанти їх розвиненості. Тобто, система толерантності, будучи багаторівневою, може "страждати" на одних рівнях при відносній збереженості інших. Зріла толерантність поєднує особистісні сенси, цінності та установки на співіснування зі світом, когнітивну складність у сприйнятті суперечливого світу, емпатійну готовність до «інакшості» та поведінку, компетентну в терпимості.

Проведене емпіричне дослідження показало, що нашій вибірці студентів притаманний середній рівнем індексу толерантності. Отримані дані дозволяють говорити про досить виразний рівень інтолерантності. Найбільш виразними проявами інтолерантності у студентів є категоричність та невміння

приховувати почуття, а найменш виразними – нетерпимість і невміння пристосовуватися. Тобто певна відсутність таких базових для толерантності характеристик як неупередженість, прийняття різних субкультур компенсується загальною увагою до почуттів і дій інших, вмінням адаптуватися до оточуючих. Виявлено, що студенти перевищують студенток за рівнем категоричності, наявності певних жорстких установок до тих чи інших груп людей, нетерпимості до певних розбіжностей між різними людьми, тобто юнаки є менш комунікативно толерантними у відповідних аспектах, ніж дівчата.

Проведене дослідження засвідчило актуальність роботи з формування толерантної свідомості у молоді. Методологічне підґрунтя педагогіки толерантності є надзвичайно широким. Його можна екстраполювати на різні види професійної підготовки майбутніх фахівців, де ефективно формувати риси толерантної особистості, у процесі вивчення “Історії України”, “Основи педагогіки та психології”, “Етика та естетика”, “Релігієзнавство”, “Філософія” тощо.

За умілих дій працівників освіти у колективі можна сформувати установку на толерантність шляхом умілого вибору варіативних методів навчання. Так, доволі широкий спектр можливостей має соціально-психологічний тренінг, який спрямований на оволодіння певними психологічними знаннями, розвиток комунікативних та рефлексивних навичок, здібностей аналізувати ситуацію та особливості поведінки, вміння адекватно сприймати себе та оточуючих. Нами сформульовано загальні положення програми "Толерантність у моєму житті".

Перспективними напрямками подальших наукових пошуків є, на нашу думку, практична апробація даної програми з метою виявлення її ефективності.

Список використаної літератури

1. Адорно Т. Исследования авторитарной личности / Т. Адорно. – М. : Педагогика, 2001. - 264 с.
2. Асмолов А.Г. О смыслах понятия «толерантность» / А.Г. Асмолов, Г. У. Солдатова, Л.А. Шайгерова // Век толерантности: Научно-публ. вестник. – 2001. – Вып.1. – С. 8 – 18.
3. Асмолов А.Г. Слово о толерантности / А.Г. Асмолов // Век толерантности: Научно публ. вестник. – 2001. – Вып. 1. – С. 4 – 7. 14.
4. Бабчук О.Г. Особливості толерантності осіб із різними типами емоційності / Олена Григорівна Бабчук: автореф. ... кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Одеса: ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського», 2012. – 20 с.
5. Бойко В.В. Коммуникативная толерантность (методическое пособие) / В. В. Бойко. – СПб.: МАПО, 1998. – 23 с.
6. Братченко С.Л. Психологические основания исследования толерантности в образовании / С. Л. Братченко // Педагогика развития: ключевые компетентности и их становление: Материалы 9-й науч.-практ. конф. – Красноярск: Краснояр. гос. ун-т, 2003. – С. 104 – 117.
7. Гамезо М.В. Возрастная психология: личность от молодости до старости / М.В. Гамезо, В.С. Герасимова, Г.Г. Горелова, Л.М. Орлова. – М., 1999. – 234 с.
8. Гапонова С.А. Особенности адаптации студентов вузов в процес се обучения // Психологический журнал. – 1994. – № 3. – С. 57 – 65.
9. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта / Дж. Гилфорд // Психология мышления. – М.: Прогресс, 1965.— 435 с.
10. Гриншпун И.Б. Понятие и содержательные характеристики толерантности / И.Б. Гриншпун // Толерантное сознание и формирование

толерантних отношений. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, Воронеж: Изд-во НПО «МОДЕК», 2003. – 367 С. – С. 34 – 35.

11. Кон И.С. Психология ранней юности / И.С. Кон. – М.: Просвещение, 1998. – 345 с.

12. Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер. – М., 1985. – С.108 – 117.

13. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В.С. Мерлин. – М., 1986. - 203 с.

14. Мерлин В.С. Очерк теории темперамента / В.С. Мерлин. – Пермь, 1973. - 189 с.

15. Москаленко В.В. Соціальна психологія / В.В. Москаленко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.

16. Небылицин В.Д. Основные свойства нервной системы / В.Д. Небылицын. – М.: Просвещение, 1966. - 138 с.

17. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Рус. яз., 1991. – 916 с.

18. Пейчева О. Емпіричне дослідження соціально-психологічної компетентності студентів / О. Пейчева // Соціальна психологія. – 2005. – №6 (14). – С. 68-73.

19. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія / В.М. Павленко, М.М. Мельничук; авт. післямови проф. В.Ф. Моргун. – Полтава: ФОП Мирон І. А., 2014. – 244 с.

20. Словарь по этике / под ред. А.А. Гусейнова, И.С. Кона. – М.: Политиздат, 1989. – 448 с.

21. Словарь практического психолога / сост. С.Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1997. – 800 с.

22. Собчик Л.Н. Диагностика межличностных отношений: модифицированный вариант интерперсональной диагностики Т. Лири / Л. Н. Собчик // Сер. «Методы психологической диагностики». – Вып. 3. – М.: ВНИИТЭМР, 1990. - С. 34- 86.

23. Современный словарь иностранных слов. – М.: Рус. яз., 1993. – 752 с.
24. Солдатова Г.У. Жить в мире с собой и другими: Тренинг толерантности для подростков / Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова, О.Д. Шарова. – М.: Генезис, 2000. – 125 с.
25. Солдатова Г.У. Психодиагностика толерантности / Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова, О.Е. Хухлаев, Л.А. Шайгерова // Психологи о мигрантах и миграции в России. – М.: МГУ, 2002. – 150 с.
26. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности / Г.У. Солдатова. – М.: Генезис, 1998. – 202 с.
27. Толерантность: [общ. ред. М. П. Мchedлова]. – М.: Республика, 2004. – 416 с.
28. Юрченко В.М. Психічні стани людини: системний опис: монографія / В.М. Юрченко. – Рівне, 2006. – 574 с.
29. Франкл В. Сказать жизни «Да!»: психолог в концлагере / Виктор Франкл. – М.: «Альпина Нон-фикшн», 2009. – С. 239
30. Фромм Э. Искусство любви / Э. Фромм. – М: Знание, 1991. – 64 с.
31. Экзистенциальная психология. Экзистенция / Пер. с англ. М. Занадворова, Ю. Овчинниковой. – М.: Апрель Пресс: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 624 с. – (Серия «Психологическая коллекция»).
32. Gardner H. Multiple intelligences: the theory in practice. New York: Basic Books, 1993. – 304 p.
33. Goleman D. Emotional Intelligence. New York: Bantam books, 1995. – 352 p.

Додатки

Додаток А

Програма “Толерантність у моєму житті”

Програма фактично являє собою соціально-психологічний тренінг з елементами тренінгу особистісного зростання. У програмі доцільно використовувати прийоми та техніки гештальт-терапії, арт-терапії, психодрами та поведінкового "Тренінгу моральних міркувань" А. Гольдштейна. Таким чином, дана програма, спираючись на провідні положення гуманістичної психології, включатиме в себе досить широкий спектр методичних прийомів та технік: ігрові методи, методи групової дискусії, "мозковий штурм", метод "з'ясування цінностей", проєктивне малювання, дослідження випадків.

Враховуючи вище зазначене, основними принципами, дотримання яких сприяє підвищенню результативності реалізації програми є:

1. Діалогізація взаємодії, що заснована на довірі, толерантності та рівноправності у міжособистісній взаємодії учасників.
2. Добровільна участь у тренінгових заняттях взагалі та окремих вправах зокрема.
3. Активна участь – ініціативність, зацікавленість, активність учасників при виконанні вправ та обговоренні проблемних питань, висловлювання власної думки, свого ставлення до проблеми тощо.
4. Зворотний зв'язок – отримання інформації про результати, оптимальність, доцільність своєї поведінки та діяльності від тренера і членів групи.
5. Самодіагностика – усвідомлення, розкриття учасниками власних здібностей та можливостей, відкриття невідомих аспектів власного "Я", формулювання особистісних проблем.
6. Включеність – занурення у проблематику заняття, що вимагає організації роботи протягом досить тривалого часового відрізка.

7. Гармонізація інтелектуальної та емоційної сфер.

8. Забезпечення конфіденційності занять.

Заняття проводяться раз на тиждень. Кількість учасників групи – 14-15 осіб.

Для проведення тренінгових занять необхідно забезпечити приміщення, яке б дозволяло проводити як аудиторну роботу, так і роботу «в колі», рухливі вправи, рольові ігри. Тобто, для проведення тренінгових занять можна використовувати простору, добре освітлену кімнату.

Серед основних матеріалів, необхідних для організації занять, слід зазначити: фліп-чарт, папір (формат А-1, А-3 та А-4), олівці, фломастери, стікери, ножиці, клей, папки для виконання індивідуальних завдань ("Домашня робота").

Оскільки програма розвитку толерантності спрямована на формування ціннісних орієнтацій, то вона повинна містити вправи, які передбачають наявність глибоких рефлексивних компонентів, отримання зворотного зв'язку, бурхливих емоційних переживань. Це, в свою чергу, обумовлює наявність наступних вимог до підготовки тренера:

- а) наявність досвіду тренерської роботи;
- б) участь у СПТ або у тренінгах особистісного зростання самим тренером.

Для реалізації програми вважаємо оптимальним залучення двох тренерів, що дає можливість підвищити ефективність та продуктивність занять, полегшує організацію роботи.

Загальною метою програми є формування ціннісних орієнтацій, що сприятимуть розвитку толерантності молодих людей.

В свою чергу, дана мета конкретизується у ряді **завдань**:

- формувати вміння взаємодіяти з іншими;
- розвивати здібності до рефлексії, формувати позитивне ставлення до себе та до оточуючих;
- сприяти усвідомленню учасниками групи власних ціннісних орієнтацій;

— сприяти формуванню гуманістичних ціннісних орієнтацій молоді.

На нашу думку, найбільш доцільним є використання модульного підходу для реалізації програми. Організація роботи у вигляді певних змістовних блоків – модулів – дає можливість спрямувати заняття в межах певної проблематики. Так, кожен модуль являє собою певну багатомірну систему, що поєднує тематичну (забезпечення певної послідовності тем), діяльнісну (організація відповідної діяльності для набуття вмінь та навичок) і рефлексивну (сприяння самоаналізу та самооцінці студентами власних індивідуальних особливостей і якостей, осмисленню "зворотного зв'язку", отриманого від тренера і членів групи) підструктури та становить самостійний комплекс занять, який забезпечує реалізацію відповідної мети.

Водночас, змістовні блоки виступають у вигляді складових частин єдиної програми, оскільки кожен наступний модуль є логічним продовженням попередніх та дозволяє здійснювати безперервний, поступальний розвиток ціннісних орієнтацій майбутніх педагогів (що і становить основну ціль програми).

Отже, нами було визначено наступні етапи реалізації програми:

Модуль 1. "Я для себе, я для інших" (10 годин), що має на меті сприяти успішній взаємодії студентів у різних життєвих ситуаціях, побудові конструктивних відносин, засвоєння навичок та прийомів ненасильницького спілкування.

Модуль 2. "Мої цінності" (14 годин), метою якого є забезпечення учасників засобами самопізнання, сприяння формуванню системи толерантних цінностей майбутніх педагогів.

Модуль 3. "Я" – майбутній толерантний фахівець" (8 годин), що забезпечує реалізацію мети розширення знань студентів про майбутню професійну діяльність, закріплення толерантних цінностей майбутніх фахівців та переводження їх у практичні вміння.

Саме така послідовність змістовних компонентів програми, на нашу думку, забезпечує можливість оптимізувати розвиток навичок толерантної

поведінки у студентів в процесі інтерактивної взаємодії всіх суб'єктів студентського соціуму, дозволяє отримати знання про специфіку вимог до особистості фахівця, сприяє закріпленню толерантних цінностей на особистісному рівні, формуванню професійної ідентичності та професійної культури.

Крім того, у програмі доцільно подати комплекс індивідуальних завдань, які виконуються за межами групових занять, але є логічним продовженням кожної окремої теми програми. Саме виконання зазначених завдань сприяє закріпленню та поглибленню отриманих у ході тренінгових занять знань і навичок, спонукає до самоаналізу та самопізнання, мотивує до самовиховання й саморозвитку. Слід відмітити, що запропоновані завдання можуть використовуватись також у вигляді окремого комплексу в межах семінарських та лабораторних занять, самостійної науково-дослідної роботи студентів. Усі вищезазначені заходи, спрямовані на формування системи толерантних ціннісних орієнтацій майбутніх педагогів, можуть проводитись у рамках різноманітних дисциплін психолого-педагогічного циклу (наприклад, у межах курсу «Вступ до спеціальності», «Загальна психологія», різноманітних спецкурсів та спецпрактикумів тощо). Вказані методичні прийоми (або їх елементи) можуть використовуватись як під час проведення лекційних (наприклад, проблемна лекція), семінарських (тематичні дискусії, вирішення проблемних ситуацій) та лабораторних занять (рольові та ділові ігри), так і в ході проведення виховної роботи у позанавчальний час (наприклад, робота в гуртках, відвідування тренінгових занять тощо).

Анотація